

М.А.Ковальчук*

СИМОН ПЕТЛЮРА ТА ВІЙСЬКОВА ОПОЗИЦІЯ В АРМІЇ УНР У 1920-1921 рр.

Стаття розкриває одну з малодосліджених сторінок історії Української Народної Республіки, пов'язану з боротьбою державного керівництва УНР на чолі з С.Петлюрою проти намагань вищого армійського командування в 1920 - 1921 рр. встановити військову диктатуру.

Взаємовідносини між державним та військовим керівництвом Української Народної Республіки є однією з малодосліджених тем в історії національно-визвольних змагань 1917 - 1921 рр. Власне, ще не був об'єктом окремого історичного дослідження найдраматичніший їх аспект - суперництво за владу. Протистояння окремих воєначальників державним лідерам, спроби військовиків підпорядкувати собі цивільну владу фактично мали місце впродовж усього періоду визвольних змагань, проте найбільше вони виявилися в добу Директорії УНР (1918-1921 рр.). Порівняно відомими є події 1919 р., пов'язані з виступами деяких вищих українських воєначальників (отамана В.Оскілка, полковника П.Болбочана, отамана О.Волоха) проти очолюваної С.Петлюрою Директорії УНР. Натомість майже нічого не відомо про намагання встановити військову диктатуру в 1920 - 1921 рр., хоча деякі дослідники й зазначають, що з боку очолюваного генералом М. Омеляновичем-Павленком армійського командування такі спроби мали місце¹. Значною мірою це пояснюється слабкою розробленістю теми українсько-польської кампанії 1920 р. взагалі та військового будівництва УНР в 1920 - 1921 рр. зокрема. Незважаючи на наявність праць, присвячених політичній історії УНР², її збройним силам³, а також перебуванню армії УНР у таборах для інтернованих⁴, ця тема всебічно не висвітлена сучасними істориками. Тож ми спробували, спираючись на досі не відомі архівні документи та спогади сучасників, дослідити діяльність військової опозиції в таборі УНР у 1920 - 1921 рр. Це, на нашу думку, дасть змогу не лише відтворити одну з невідомих сторінок історії УНР, але й глибше збагнути динаміку внутрішньополітичних процесів в українському таборі на завершальному етапі національно-визвольних змагань.

1920 рік приніс на українські землі продовження страшної війни, що тривала вже третій рік. Ставало дедалі очевиднішим, що національно-визвольна боротьба трансформувалась у військове протистояння, від наслідків якого фактично й залежала подальша доля країни. Проте державне керівництво УНР не до кінця усвідомлювало необхідність в умовах постійних бойових дій зосередитися передусім на розбудові збройних сил. Атмосфера кулуарної боротьби за владу, різноманітних партійних суперечок та політичних комбінацій часто виключала можливість реальної державотворчої праці, в тому числі й у галузі військового будівництва. Це викликало гостру критику на адресу уряду не лише з боку окремих воєначальників, але й армійського командування в цілому. Військовики вказували на те, що відірваність запілля від життя фронту, нехтування нагальними потребами армії з боку державного керівництва призвели впродовж 1917 - 1919 рр. до катастрофи. Проте гасло "Все для фронту!" й надалі продовжувало існувати лише на папері. "Навіть така особа, як головний отаман Симон Петлюра, не міг перебороти цього "запільного настрою", бо обставини й "кам'янецький

*Ковальчук Михайло Анатолійович - аспірант історичного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

народ" втягли його в цю боротьбу, відбирали час для залагодження міжпартійних сварок, а його ж думка й душа були завжди з армією, бо він любив армію, знав, що доля України вирішується не в Кам'янці, а на фронті," - згадував командир 3-ї Залізної дивізії генерал О. Удовиченко. - Небіжчик головний отаман часто казав авторові цих рядків: "Олександрє Івановичу, приїхав спочити на фронт!". На фронті Петлюра бачив справжню любов до Батьківщини, що виявлялась у надзвичайній праці під звуки пострілів і вибухи гранат. Тут він бачив кров, смерть сотень українських вояків, що скромно виконували свій обов'язок ділом, а не порожньою, нікому не потрібною в цей такий відповідальний час балаканиною"⁵.

Звичайно, влітку - восени 1920 р., перебуваючи на чолі держави, С. Петлюра брав активну участь в урядовій роботі й політичній діяльності, проте, як свідчать документи, не залишався осторонь збройних сил, проблеми яких незмінно перебували в центрі його уваги. Збереглося чимало наказів головного отамана за той час, спрямованих на задоволення нагальних потреб війська та підвищення рівня його боєздатності. Численні розпорядження Петлюри військовому Міністерству, Генеральному штабові, військовим представництвам УНР за кордоном містили як загальні директиви, так і конкретні вказівки з організації забезпечення української армії необхідною кількістю зброї й амуніції, санітарним майном тощо, організації вишколів її старшинського й підстаршинського складу, налагодження роботи різноманітних військових служб. Головний отаман відстоював інтереси армії перед польським союзником, вимагаючи від варшавського керівництва дотримання взятих на себе зобов'язань у справі забезпечення армії УНР військовим майном. Разом з тим С. Петлюра постійно відвідував війська, проводив огляди частин, знайомився з настроями вояків та старшин. Усі ці заходи знаходили розуміння в армії, серед особового складу якої ім'я Петлюри було незмінно популярним. У червні 1920 р., доповідаючи головному отаманові про перебіг Зимового походу, політичний референт 1-ї Запорізької дивізії В. Сovenко писав: "Слава в цьому ділі належить і вам, дорогий наш батьку Симоне, який зумів відродити національне почуття й козакий дух, що спали сотні літ, хоть ви й не були з нами фактично в час походу, але ви жили в думці кожного старшини й козака. Чутка про те, що ви працюєте за кордоном на користь України, не покладаючи рук, окриляла нас світлими надіями на кращу будучину рідного нашого краю"⁶.

Однак практично С.Петлюра не втручався в оперативне керівництво армією та кадрові призначення серед командного складу. Цим займався командуючий армією генерал М. Омелянович-Павленко та його штаб на чолі з полковником П. Ліпком, колишнім генерал-квартирмейстром штабу головного отамана в 1919 р. Щоправда, бойові завдання армії УНР у той час визначалися командуванням 6-ї польської армії, якому вона підлягала в оперативному плані. Генерал-поручник М. Омелянович-Павленко вміло здійснював керівництво військами, маючи значний досвід командування армією в Зимовому поході (грудень 1919 - травень 1920 рр.). Саме йому належала честь порятунку армії з "трикутника смерті" наприкінці 1919 р. Серед старшин і вояків, особливо тих частин, що брали участь у Зимовому поході, ім'я Омеляновича-Павленка було досить популярним і користувалося заслуженою пошаною. "Ми розуміли, що за успішні дії під час Зимового походу треба завдячувати передусім командирові армії, генералові Михайлові Омеляновичу-Павленкові, - згадував сучасник. - І сьогодні як жива стоїть у мене перед очима постать генерала в сіряку, без відзнак, лише з одним георгіївським хрестом на грудях, що його він дістав ще в царській армії. Він завжди на коні, одна рука на перев'язці, бо нею він не володів після по-

ранення. Генерал завжди був перший у небезпеці і не виглядав стомленим. День і ніч у нього була одна думка: якнайкраще виконати покладене на нього завдання⁷. Проведення армією успішних операцій у травні - червні 1920 р., вже після завершення Зимового походу, лише збільшили довіру до командарма з боку підлеглих.

На жаль, залишали бажати ліпшого відносини командарма з головним отаманом С. Петлюрою. Вони були знайомі з 1917 р. і впродовж наступних революційних подій зустрічалися лише декілька разів. Проте ще навесні 1919 р., коли Омелянович-Павленко обіймав посаду начального команданта Української галицької армії, С. Петлюра виявляв ознаки невдоволення його діяльністю. Це було викликано небажанням М. Омеляновича-Павленка посприяти укладенню перемир'я на українсько-польському фронті й дати дозвіл на перекидання з'єднань УГА на більшовицький фронт⁸. Унаслідок цього Петлюра закинув генералові нерозуміння державних інтересів та невміння підпорядкувати їм військову стратегію. Про те, що головний отаман не змінив своєї думки про генерала й надалі, свідчило відхилення ним у вересні 1919 р. кандидатури М. Омеляновича-Павленка на посаду командуючого армією УНР⁹. Лише беззастережна боротьба останнього на білогвардійському фронті восени 1919 р. поліпшила ставлення до нього з боку С. Петлюри. На початку грудня 1919 р., у безвихідному "трикутнику смерті", М. Омеляновича-Павленка було призначено командуючим армією. Новому командарму вдалося вивести рештки військ, що не втратили безздатності, з оточення. Але вдало проведений, з погляду військової організації, Зимовий похід був досить скептично оцінений головним отаманом, який чекав на стаке опанування армією окремого регіону й відкриття регулярного антибільшовицького фронту. Не применшуючи героїзму старшин і вояків, які брали участь у поході, С. Петлюра, проте, розцінив його наслідки як доказ неспроможності М. Омеляновича-Павленка мислити категоріями державних інтересів. Утім, під час українсько-польського походу генерала було залишено на посаді командарма, оскільки жодний інший воєначальник армії УНР на той час не мав його досвіду керівництва значними армійськими з'єднаннями в умовах війни, що в багатьох відношеннях мала характер громадянської. Проте таке ставлення з боку головного отамана до М. Омеляновича-Павленка не залишилося таємницею для останнього. Командарм добре розумів, що йому відведена роль лише "військового фахівця". Можливо, це не викликало б у нього невдоволення, якби він не прагнув посісти інше місце.

Попри здобуті в травні 1920 р. військові успіхи, союз із поляками не був популярним серед українського війська. Загальний відступ, що розпочався влітку 1920 р., викликав занепад бойового духу в армії УНР. Військові поразки на фронті й залишення Наддніпрянщини під тиском більшовиків, обурення недотриманням польською стороною союзницьких зобов'язань, відсутність необхідного матеріального забезпечення - все це створювало в армії атмосферу деморалізації та пошуків винних у невдачах. Звичайно, цих останніх шукали серед державного керівництва, відповідального, на думку багатьох, за поразки на фронті. Породжений Варшавською угодою правий кабінет В. Прокоповича, який тяжів до переговорів із Врангелем, навряд чи можна було назвати популярним серед війська у той час. Серед вищого армійського керівництва лунали звинувачення на адресу всієї державної влади УНР як нездатної до конструктивної державотворчої праці. "...Партійний фанатизм, низьке інтриганство, авантюризм, відсутність державного розуму і такту, нечесність в відношенні до своїх співробітників і однодумців, крадіжка державних грошей, гра на інстинктах натовпу, безвілля, допущення низки погромів, грабунків та авантур, - усе це було,

все мало місце," - так охарактеризував владні структури відомий воєначальник, командир 4-ї Київської дивізії Ю. Тютюнник у доповіді командуванню¹⁰. Подібні настрої були в той час домінуючими серед військового керівництва. У таких умовах командує М. Омелянович-Павленко розгорнув діяльність, фактично спрямовану на усунення від влади головного отамана С. Петлюри. Використовуючи складну військово-політичну ситуацію, командарм намагався спрямувати невдоволення армії проти Петлюри, на якого він покладав чи не головну провину за поразки. Ось як згадував про це колишній прем'єр-міністр І. Мазепа, котрі разом із деякими українськими політиками опинився на початку серпня 1920 р. у Варшаві: "На спільній інформаційній нараді Романченко, між іншим, оповідав, що... у верхах армії не все в порядку: Омелянович-Павленко веде кампанію проти Петлюри разом із Гулим-Гуленком, Загородським (командири 1-ї Запорізької й 2-ї Волинської дивізій, які брали участь у Зимовому поході. - М.К.) і колишнім губерніяльним комісаром Катеринославщини Ю. Магалевським, що, як він казав, був душею цієї опозиції проти Петлюри"¹¹. М. Омеляновича-Павленка підтримали окремі представники вищого армійського командування (в тому числі його начальник штабу полковник П.Ліпка), які відстоювали необхідність підпорядкування в умовах війни цивільної влади військовій. Солідаризувалися з командармом "зимопохідники" О.Загородський та А.Гулий-Гуленко, а також ще один командир дивізії (5-ї Херсонської), полковник А. Долуд, який під час Зимового походу був начальником штабу армії. Зі зрозумілих причин підтримав М. Омеляновича-Павленка і його молодший брат - І. Омелянович-Павленко, котрий командував Окремою кінною дивізією.

Командарм та його прихильники намагалися поглибити невдоволення в армії вищим державним керівництвом на чолі з головним отаманом С.Петлюрою. Втім, їм не вдалося суттєво похитнути популярність останнього у війську й серед командного складу. Чимало воєначальників вважали будь-які виступи проти визнаного лідера національно-визвольного руху авантюрою. Наприкінці серпня 1920 р. командири 3-ї Залізної й 4-ї Київської дивізій О. Удовиченко та Ю. Тютюнник направили до уряду УНР своїх представників, полковників Дишлевського й Дідушка, із протестом проти "політичної" роботи М. Омеляновича-Павленка у війську¹². Дистанціювалося від дій командарма й керівництво Генерального штабу на чолі з генералом В. Сінклером. "Верховним вождем Українських озброєних сил, щирим носителем національної ідеї та оборонцем культури" назвало С.Петлюру Українське військово-історичне товариство, що об'єднало у своїх лавах найліпших українських генштабістів (генерал-квартирмейстрів С.Дядюша й М.Капустянського, генералів А.Масляного, М.Коваль-Медзвєцького та ін.)¹³. Не підтримало командарма й керівництво військового Міністерства на чолі з полковником В. Сальським та генералом О. Галкіним. Але, незважаючи на відсутність одностайної підтримки з боку військових, М. Омелянович-Павленко та його однодумці продовжували свою діяльність, спрямовану на усунення від влади С. Петлюри. Вони вимагали перебудови органів влади у відповідності з потребами армії, підпорядкування запілля фронту тощо.

Головний отаман С. Петлюра був поінформований про діяльність військової опозиції та її вимоги. До речі, це не завадило йому в серпні 1920 р. низкою наказів висловити командармові подяку за вмиле оперативне керівництво військами під час особливо важких боїв¹⁴. Проте насправді ситуація залишалася досить напруженою, оскільки М.Омелянович-Павленко, спираючись на підтримку штабу армії й деяких командирів дивізій, фактично висував ідею військової диктатури. Нічого не змінив і успішний наступ армії УНР на Поділлі у вересні - жовтні 1920 р. Навпаки, командарм у той час надіслав головному отаманові

дповідні із заявами про неавторитетність влади й потребу створення нових органів керівництва за участю військовиків. М.Омелянчик-Павленко порушував питання й про обмеження повноважень С. Петлюри як головного отамана. Розуміючи, що йдеться про спроби усунути його від влади, С. Петлюра все ж виявляв схильність до компромісу. На початку листопада 1920 р. було скликано низку державних нарад, на яких мали бути розглянуті питання про організацію влади. Проте внаслідок відсутності єдності думок фактично нічого вирішено не було. Відтак стосунки між командармом та головним отаманом ще більше загострилися. У Кам'янці-Подільському, тимчасовій столиці УНР, почали кружляти чутки про наміри військової опозиції насильницьким шляхом встановити військову диктатуру¹⁵. Невідомо, як розвивалися б далі події, якби не... більшовики. 10 листопада 1920 р. ворог переважаючими силами несподівано атакував українську армію на всьому фронті й примусив її відступити. У розпал боїв, 12 листопада, С. Петлюра затвердив "Закон про вище військове управління УНР" та "Положення про вище військове управління в УНР". Ці законодавчі акти нормували розмежування влади й компетенцію різних органів у сфері управління військами. Згідно з ними, головному отаману як верховному головнокомандуючому збройними силами республіки належало "право визначати устрій армії та флоту, від нього надходять накази й розпорядження відносно дислокації військ, переведення їх у бойовий стан, навчання їх, проходження служби перемінного складу армії, флоту та всього, що торкається до устрою озброєних сил і захисту УНР"¹⁶. Це, звичайно, було зовсім не те, чого домагалася військова опозиція, яка насамперед прагнула усунути С. Петлюру від влади. Але події на фронті в ті дні витіснили все інше на другий план. Витримавши жорстокі півторатижневі бої, українські війська були змушені 21 листопада відступити на територію Польщі, де їх було інтерновано.

Утім, навіть листопадові події не зупинили діяльності прихильників військової диктатури. "Після листопадової катастрофи 1920 року серед українців, які опинилися на еміграції, запанувала безпорадність і безнадійність. Усі шукали винних у тому, що сталося, - згадував І. Мазепа. - Підняла голову стара опозиція проти Петлюри. Мовляв, це він завинив нову катастрофу на фронті... Невдачі на фронті були лише приводом, щоб почалася нова акція проти Петлюри. У дійсності, за всім цим ховалися старі плани противників Петлюри - усунути його від провідного становища в державному центрі УНР"¹⁷. Війська впродовж перших тижнів інтернування надзвичайно потерпали від важких матеріальних умов, старшини й вояки гостро нарікали на державне керівництво, що не змогло використати всіх можливостей і подбати про армію¹⁸. В ці дні прихильники військової диктатури відверто протиставляли С. Петлюрі М. Омелянчика-Павленка. Подекуди навіть збори старшин висловлювали командарму свою підтримку. Так, збори командного складу Окремої кінної дивізії, скликані за наказом(!) комдива І. Омелянчика-Павленка, ухвалили: "Ми рахуємо особу генерал-поручника Омелянчика-Павленка - одинокою особою, біля якої в сучасний мент може гуртуватися українська армія, як біля свого проводиря, котрий не раз виводив армію з критичного стану... Лічимо непотрібним у майбутньому, до скінчення боротьби, існування різних міністерств, а більш розумним рахуємо заміну їх нескладними апаратами, котрі під контролем і за вказівками командарма або особи, котра стоятиме на чолі України, давали б Україні в перший час по визволенні її від гнобителів спокій-лад і необхідні демократичні реформи"¹⁹. Подібні вимоги армійського командування - реорганізувати систему державного управління й уберегти армію від розкладу - постійно надходили в ті дні до Тарнова, де розташувався С. Петлюра та уряд УНР. Натомість командування на чолі з

М. Омеляновичем-Павленком перебувало разом із військами, що піднімало його авторитет серед старшин та вояків. 26 листопада 1920 р. у Тернополі без відома С. Петлюри відбулася таємна нарада за участю командарма Омеляновича-Павленка, комдивів Г. Базильського, О. Загородського, О. Удовиченка, Ю. Тютюнника, А. Долуда та інших представників військового керівництва, а також міністрів Є. Архипенка й П. Холодного. Учасники наради прийняли рішення негайно скликати нараду представників уряду, війська та громадськості, щоб визначити основні принципи нової організації влади. М. Омелянович-Павленко негайно виїхав до Варшави, щоб з'ясувати ставлення поляків до такої перспективи, а також прохати французьку військову місію у Варшаві взяти інтерновану армію УНР під свій захист²⁰. "Виїжджав Омелянович-Павленко з досить рожевими сподіванками, бо коло нього крутився той самий плюгавенький французький полковник (представник французької військової місії в Польщі при штабі армії УНР полковник Льоле. - *М.К.*)... та ще француз з Полтавщини Левінсон, що мав ранг капітана французької служби й належав до складу французької місії у Варшаві," - згадував Ю Тютюнник²¹. "А Архипенко, приїхавши в Тарнів, де знову розташувався уряд УНР, разом з центральними державними установами, почав інформувати всіх, що мовляв, ситуація ясна: з Петлюрою скінчено. Армія бере у свої руки справу. Буде скликаний передпарламент з 50 осіб, а з Петлюрою хай його прихильники роблять, що хочуть," - додав І.Мазепа²².

Та планам командарма не судилося здійснитися й цього разу. Насамперед польська влада недвозначно дала зрозуміти, що не співчуватиме будь-яким виступам проти С. Петлюри. Це ускладнювало становище військової опозиції, адже було очевидним, що в разі потреби поляки вдадуться до репресій. Більш плідними для командарма виявилися контакти з французьким військовим представництвом у Варшаві. Як згадував ад'ютант командарма сотник І. Миколаєнко, французи дали зрозуміти бажаність заміни Петлюри на посаді головного отамана М. Омеляновичем-Павленком²³. Важко сказати, чим пояснювалася така позиція французьких військових представників, але М. Омелянович-Павленко не міг не розуміти, що цієї моральної "підтримки" замало для успішної реалізації його намірів.

Між тим і С.Петлюра вживав заходів для нейтралізації військової опозиції. 25 грудня 1920 р. він видав наказ, яким зобов'язав генерала М.Омеляновича-Павленка приступити до розформування штабу Дієвої армії, як зайвої в умовах інтернування установи. Особовий склад штабу та його управлінь мав бути направлений у розпорядження Генерального штабу та військового Міністерства²⁴. До честі С. Петлюри треба зазначити, що він не прагнув перетворити цю справу на зведення особистих рахунків і в листі до прем'єр-міністра А. Лівіцького запропонував призначити М.Омеляновича-Павленка на посаду військового міністра, вважаючи його кандидатуру для цього цілком відповідною²⁵. Проте Лівіцький та група міністрів-представників правих партій (О.Саліковський, А.Ніковський й Х.Барановський) висловилися категорично проти розформування штабу армії й 29 грудня С. Петлюра скасував свої попередні розпорядження щодо цієї справи.

Утім, час об'єктивно працював не на користь військової опозиції. У січні - лютому 1921 р. дещо поліпшилися умови, в яких перебувала інтернована армія УНР. Із тимчасових місць перебування, майже непридатних до проживання, українські частини було переведено до таборів, спеціально відведених для них польською владою²⁶. Тепер умови життя й побуту інтернованого вояцтва дещо поліпшилися, порівняно з першими місяцями перебування на терені Польщі. Питаннями, пов'язаними з розподілом військового майна, облаштуванням

таборів тощо займалося військове Міністерство УНР. Таборове життя починало поступово налагоджуватись. Не сприяла діяльності військової опозиції й неослабна популярність С. Петлюри серед переважної більшості старшин та вояків української армії. Постійні заходи головного отамана, спрямовані на збереження боєздатності військ навіть в умовах інтернування, знайшли підтримку в армії. Також у військовому середовищі було позитивно сприйнято здійснене С. Петлюрою реформування системи державної влади, скорочення кількості міністерств та чисельності штатних співробітників. Було вжито заходів для поглиблення співпраці між військовими установами та урядовими структурами державного центру УНР. "Контакт постійний між ними *conditio sine qua non* майбутньої сили армії й порука того, що до неї не прилипне провокація ба дезорієнтація," - так сформулював свою позицію С. Петлюра в листі до вищих посадовців УНР²⁷. Важливим кроком у справі реорганізації системи влади було скликання тимчасового передпарламенту - Ради Республіки (лютий 1921 р.). Ніби опонуючи прихильникам диктатури, С. Петлюра на вчистому відкритті сесії Ради Республіки, зазначив: "В основу свого державного життя український народ кладе принцип демократичності. Він вимагає поваги до прав своїх і, що головне, не допустить єдиновладдя. Як показав історичний досвід, спроби накинути українському народові волю єдиної людини завжди терпіли невдачі, і авантюри в цьому напрямку тільки руйнували життя, ослабляли опір чужим впливам, кидали Україну в обійми чужоземців"²⁸.

Не зміцнило позицій М. Омеляновича-Павленка навіть призначення його наприкінці березня 1921 р. військовим міністром у кабінеті В. Прокоповича, з одночасним залишенням на посаді командарма²⁹. На початку квітня 1921 р. головний отаман здійснив поїздку по таборах для інтернованих, щоб підняти бойовий дух та настрої вояцтва. Його захоплено вітали старшини й козаки, що ще раз засвідчило неослабний авторитет С.Петлюри в армії³⁰. Втрата військовою опозицією опори серед власне військового середовища ставала дедалі відчутнішою. Послабили позиції командарма й кадрові перестановки серед командного складу армії. Активний учасник військової опозиції генерал А. Гулий-Гуленко ще в листопаді 1920 р. був направлений на партизанську роботу на окуповані більшовиками терени України (щоправда, його наступник на посаді командира 1-ї Запорізької дивізії генерал Г. Базильський також співчував намірам командарма). Відійшов від будь-яких політичних справ командир 2-ї Волинської дивізії генерал О. Загородський. Дистанціювався від діяльності опозиції і командир Окремої кінної дивізії І. Омелянович-Павленко. Серед командирів дивізій відданим прихильником командарма залишався лише А. Долуд, проте його невдовзі було звільнено з посади. В середині березня 1921 р. за власним бажанням із посади начальника штабу армії пішов генерал П. Ліпко, бойовий соратник та однотумець М. Омеляновича-Павленка³¹. Його замінив на цій посаді генерал-хорунжий В. Куц, рішучий противник будь-яких виступів проти С. Петлюри. Фактично командарм опинився без підтримки з боку свого найближчого оточення.

Саме на той час припадало налагодження М. Омеляновичем-Павленком зв'язків із Українським союзом хліборобів-державників (УСХД) - політичною організацією гетьманського напрямку. Хлібороби-державники виступали проти уряду УНР як демократично-соціалістичного й відстоювали необхідність відновлення гетьманату. Перші контакти між М. Омеляновичем-Павленком і гетьманцями відбулися в січні 1921 р., коли командарм обговорював із членом хліборобського руху О. Андрієвським справу виступу проти С. Петлюри³². Навесні 1921 р. гетьманці розгорнули пропагандистську роботу серед інтернованих

військ УНР. Проте широкої підтримки серед вояцтва вони не знайшли, за винятком 1-ї Запорізької дивізії, де частина старшин-"болбочанівців" (прихильників та колишніх співробітників розстріляного в 1919 р. за спробу державного перевороту полковника П. Болбочана) відкрито критикували С. Петлюру та його політику.

Кульмінації протистояння командарма й головного отамана досягло на початку травня 1921 р., коли комдив 1-ї Запорізької Г. Базильський почав звільняти з посад командирів, на підтримку яких військова опозиція не могла розраховувати. При цьому було порушене положення дисциплінарного статуту, тож С. Петлюра скористався цим і усунув Базильського з посади. На знак протесту М.Омеляннич-Павленко демонстративно подав у відставку, очевидно розраховуючи, що це викличе заворушення в армії й змусить С. Петлюру відкликати своє розпорядження. Проте командарм прорахувався. Головний отаман затвердив його відставку, і вже 11 травня з'явився наказ про звільнення М. Омеляннич-Павленка з посади й призначення на його місце генерала М. Безручка³³. Михайло Володимирович отримав двомісячну відпустку з лав армії.

Такий розвиток подій був досить несподіваним для М. Омеляннич-Павленка - проте наказ залишався наказом. "Здаючи командування армією, я шлю свій привіт співробітникам військового Міністерства, командуванню, старшинам, урядовцям, козакам, юнацтву. Пригадуючи собі минуле війська нашого, повне завзятої боротьби, слави, недолі й знову слави, я прошу прийняти від мене, як командарма й генерала, подяку й повагу перед хоробрим вояцтвом, - зазначав М. Омеляннич-Павленко у своєму останньому наказі військам Дійової армії. - Певний, що вас за важкий ваш хрест чекає справедлива винагорода Батьківщини"³⁴. Усупереч очікуванню військової опозиції, відставка Омеляннич-Павленка не викликала якихось заворушень у таборах для інтернованих³⁵. Лише деякі старшини Окремої кінної дивізії, якою командував його молодший брат, та 1-ї Запорізької дивізії намагалися протестувати проти "втручання" С. Петлюри у військові справи, проте цей досить спорадичний виступ не знайшов підтримки навіть серед власних частин.

Утім, сам колишній командарм при підтримці політичних сил, що йому співчували, не полишав надій повернутися на свою посаду. Уже 25 травня 1921 р. у Раді Республіки фракція хліборобів-державників, констатуючи, що "генерал-поручник Омеляннич-Павленко внаслідок невідповідного безпосереднього втручання верховного командування у військово-управління примушений був подати до демісії, що викликало в армії небажане занепокоєння", направила до уряду запит, коли Омеляннич-Павленка буде повернено на посаду³⁶. Проте С. Петлюра та державне керівництво виявили рішучість у цьому питанні. 10 червня уряд повідомив президію Ради Республіки, що відставка командарма М. Омеляннич-Павленка є цілком правочинною, оскільки відбулася за власним бажанням останнього. "Правительство переконане, що регулярна армія повинна жити й розвиватися незалежно від тих чи інших персональних змін у командуванні, завжди можливих, а іноді й необхідних, не могло думати, що демісія командарма викличе яке-небудь незадоволення, бо поняття про регулярну армію, до створення якої ми твердо йдемо, не давало права цього допускати. Послідовним переведенням принципу регулярності й мірами заспокоєння найважливіших потреб життя ненормальності, зв'язані з вищезазначеним, мають бути полагоджені. На підставі цього правительството не вважає можливим підіймати питання про повернення генерала Омеляннич-Павленка на пост командарма, з якого він звільнений, згідно зі своїм бажанням, і вважає цю справу закінченою"³⁷. Таким чином, справу було вирішено остаточно. Щоправда, М. Омеля-

нович-Павленко формально ще залишався на посаді військового міністра, проте 18 липня, за кілька днів після закінчення його вимушеної відпустки, уряд звільнив його і з цієї посади³⁸. Нового призначення генерал не отримав.

Після цих подій М. Омелянович-Павленко мешкав у польському місті Лодзі (згодом він переїхав до табору для інтернованих у Петрокові). Як згадував генерал Ю. Тютюнник, колишній командарм уже "нікому нічим не загрожував, бо не провадив ніякої активної праці"³⁹. Та збереглися й інші свідчення з цього приводу. Російська білоемігрантська розвідка у Варшаві в липні 1921 р. повідомляла своє керівництво про спроби М. Омеляновича-Павленка налагодити контакти з діючими в Україні повстанськими загонами незалежно від С. Петлюри та державного центру УНР⁴⁰. Продовжували кружляти чутки й про те, що генерал не полишив політичної діяльності. Улітку 1921 р. західноєвропейські часописи чимало писали про формування колишнім гетьманом П. Скоропадським української армії в Німеччині, що начебто мало місце в той час. Серед переліку українських генералів, які співпрацювали з гетьманцями, найчастіше лунало ім'я М. Омеляновича-Павленка. До речі, сам колишній командарм, відвідавши наприкінці липня 1921 р. табір для інтернованих у Петрокові, в розмові зі старшинами наполегливо радив останнім читати німецькі та французькі часописи⁴¹. Уже на початку серпня 1921 р. начальник юнацької військової школи генерал М. Шаповал, повідомляючи в листі свого брата (Микиту Шаповала, відомого політичного діяча лівого напрямку) про кризу державного центру УНР, зазначив, що "в результаті такий аграрій у переконаннях, як Ом.-Павленко, має назад повернути"⁴². Наскільки подібні твердження відповідали дійсності? Очевидно, колишній командарм усе ж не полишав спроб повернутись у велику політику, хоча й залишився без підтримки з боку командного складу української армії. М. Омелянович-Павленко намагався згуртувати довкола себе невдоволених політикою уряду УНР старшин, які тяжіли до співпраці з гетьманським рухом. У нашому розпорядженні є написана восени 1921 р. доповідна на ім'я головного отамана, в якій повідомляється про діяльність створеної М. Омеляновичем-Павленком таємної організації під назвою "Клуб чорних і білих". "На чолі організації стоїть генер.-пор. О.Павленко. Мета - низвергнути уряд УНР з головним отаманом на чолі. Шляхи до досягнення своєї мети - вербування прихильників в армії та нав'язання зв'язків з берлінськими гетьманцями через Кочубея (один із лідерів хліборобського руху. - М.К.). Першим їздив до Берліна в цій справі підполковник Шепелинський. Постійний зв'язок тримає сотник Пшеничко. Кореспонденція з Берліном переводиться жінками. Зв'язок із ячейками організації в таборах тримає персональний ад'ютант генер.-пор. О.Павленка старшина Барілов. Поки що виявлені найактивніші чинники організації - сотники Шейко, Рожко-Орлянський, Пасет (колишні старшини конвою й для доручень при ген.-пор. О.Павленкові), генерал Ясінський, підполковник Герасимів, полковник Троцький, сотник Постернацький, який зараз перебуває в Каліші. Шепелинський зараз у Варшаві. В організації бере участь, безумовно, і полковник Долуд, котрий зараз від'їхав у Каліш і по дорозі має заїхати до Петраківа; по відомостях, відти повернеться до табору Стржалково й має дезертирувати в Німеччину. На одному із зібрань генер.-пор. О.Павленком було сказано: "Петлюра може зайняти пост найбільше міністра внутрішніх справ". За відомостями, сам О.-Павленко проживає в Петракові з 6-ма відданими йому козаками, але часто роз'їжджає, буває у Варшаві. Зібрання відбувалися й відбуваються переважно в нього, балакають по-російськи"⁴³. Згідно з відомостями автора доповідної, організація М. Омеляновича-Павленка мала свої філії в кожному з таборів для інтернованих і фінансувалася гетьманським рухом. Утім, загалом організація не була численною.

Діяльність М. Омеляновича-Павленка не могла не непокоїти С. Петлюру та урядові кола УНР. Головний отаман вважав украй необхідним уберегти армію від руйнівного впливу політичних інтриг. Це завдання виглядало особливо актуальним з огляду на посилення гетьманської пропаганди в лавах армії УНР. "У справі організації армії я все керувався мотивами державними, бажаючи створити національну силу, на яку міг би опертися народ у своїх державних стремліннях. Мені заважали й ще заважають створити цю силу й наші політичні партії, і деякі генерали "по нерозумінню своєму"... Непомітно, твердо й послідовно я все-таки йду до підпорядкування армії державній дисципліні й думаю, що доведу цю справу до кінця", - писав С. Петлюра трохи згодом, 1922 р., у листі до генерала О. Удовиченка⁴⁴. Справді, будь-які спроби залучення армії до політичної боротьби неминуче загрожували падінням військової дисципліни, втратою боєздатності тощо. Тож ситуація вимагала рішучих заходів, спрямованих на викорінення "політики" в армії. Низку старшин, які співчували гетьманцям, було звільнено з посад. Що ж до самого колишнього командарма, то С. Петлюра та його найближче оточення вирішили при першій же нагоді вислати М. Омеляновича-Павленка за межі Польщі. Саме у той час Польща та більшовицька Росія після тривалих переговорів підписали 7 жовтня 1921 р. дипломатичний протокол, згідно з яким польський уряд зобов'язався вислати з країни ряд діячів російської та української еміграції. Серед кількох українських генералів, чие ім'я зазначалось у цьому документі, був і М. Омелянович-Павленко⁴⁵. Фактично уряд УНР на чолі з С. Петлюрою продовжував перебувати в Польщі за таємної згоди й підтримки польської влади; проте польсько-радянські домовленості дали можливість Петлюрі нарешті вирішити подальшу долю "політикуючого" генерала. Головний отаман прийняв рішення під приводом дотримання дипломатичного протоколу негайно вислати М. Омеляновича-Павленка з Польщі. 20 жовтня 1921 р. з'явився підписаний Петлюрою наказ Головної команди військ УНР №64, згідно з яким М. Омелянович-Павленко "для користі служби" командировався "до Чехословаччини для ознайомлення з чехословацькою військовою літературою"⁴⁶. Фактично це означало усунення з армії. Упродовж кількох наступних днів генерал мав залишити терен Польщі.

Хтозна, що відчував М. Омелянович-Павленко, від'їжджаючи до чеської столиці... Позаду залишалась армія, разом з якою генерал пройшов крізь усю визвольну війну, а також ті, кого він вважав відповідальними за її поразку та своє вигнання. Для М. Омеляновича-Павленка від'їзд до Праги означав відлучення від армії й початок нового, еміграційного етапу життя. Утім, ця подія пройшла непоміченою для загалу інтернованого вояцтва. На той час справа колишнього командарма вже не привертала такої уваги з боку політиків чи військовиків, як це мало місце пізніше тому. Нечисленні, звільнені з командних посад, відірвані від своїх частин та розкидані по таборах для інтернованих, прибічники М. Омеляновича-Павленка вже були не в змозі впливати на політичну ситуацію в цілому чи на настрої армії зокрема. Тож військова опозиція з від'їздом М. Омеляновича-Павленка до Праги остаточно припинила свою діяльність.

Таким чином, як свідчить здійснене нами дослідження, намагання військового керівництва підпорядкувати собі державну владу в УНР мали місце й на завершальному етапі визвольних змагань, у 1920-1921 рр. Фактично діяльність очолюваної генералом М. Омеляновичем-Павленком військової опозиції зводилася до спроб усунути від влади головного отамана С. Петлюру та встановити режим військової диктатури. На відміну від традиційної отаманщини 1918 - 1919 рр., військова опозиція М. Омеляновича-Павленка намагалася діяти методами політичних інтриг, а не збройного перевороту чи відкритого виступу про-

ти С. Петлюри. Щоправда, опозиція не знайшла широкої підтримки серед старшин та вояків. Саме це й дозволило державному керівництву на чолі з С. Петлюрою порівняно безболісно ліквідувати її діяльність шляхом кадрових перестановок та звільнень із лав армії найактивніших прибічників військової диктатури. Тема взаємовідносин між військовим та державним керівництвом УНР у добу визвольних змагань ще чекає на докладне дослідження, проте події 1920 - 1921 рр. переконливо свідчать, що спроби усунути від влади С. Петлюру й установити військову диктатуру спиралися лише на амбіції окремих воєначальників, не знаходячи підтримки власне серед вояцтва. Утім, намагання військової опозиції поширити у військовому середовищі невдоволення Петлюрою та урядом УНР не могли не позначитися негативно на боєздатності армії, підриваючи бойовий дух українського вояцтва внутрішнім розбратом. Це, у свою чергу, об'єктивно не сприяло перемозі над зовнішнім ворогом та успішному завершенню національно-визвольних змагань.

¹ Див.: Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. - К., 2001. - С.438.

² Гриценко А. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні: Рік 1920-й. - К., 1997. - 93 с.

³ Задунайський В. Структура Армії УНР доби Директорії. - Донецьк, 1994. - 25 с.; Якимович Б. Збройні Сили України: Нарис історії. - Львів, 1996. - С.132 - 148; Кучер В., Срібняк І. Армія УНР: Погляд крізь роки // Київ. - 1997. - №1/2. - С.126 - 131 та ін.

⁴ Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена. Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921 - 1924 рр.). - К., Філадельфія, 1997. - 187 с.; Карпус З. Жессы і internowani rosyjscy i ukraїнscy na terenie Polski w latach 1918 - 1924. - Торгс, 1997. - 209 s.; Павленко М. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919 - 1924). - К., 1999. - 353 с.

⁵ Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. Матеріали до історії Війська Української Народної Республіки. - Т.ІІ. Рік 1920. - Нью-Йорк, 1982. - С.160.

⁶ Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 с 6.V.1920). - К., 2001. - С.164.

⁷ Самійленко С. Дні слави (Спогади полковника української армії). - Нью-Йорк: УВАН, 1958. - С.119.

⁸ Омелянович-Павленко М. Спогади українського командарма. - К., 2002. - С.150 - 151.

⁹ Там само. - С.206.

¹⁰ Тютюнник Ю. З поляками проти Вкраїни. - Харків, 1924. - С.23 - 24.

¹¹ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917 - 1921. - К., 2003. - С.424.

¹² Там само. - С.427.

¹³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України. - Ф.3670. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.5.

¹⁴ Див.: Петлюра С. Статті, листи, документи. - К., 1999. - Т.ІІІ. - С. 238 - 241; ЦДАВО України. - Ф.1075. - Оп.2. - Спр.15. - Арк.114 - 114зв.

¹⁵ Мазепа І. Назв. праця. - С.441.

¹⁶ ЦДАВО України. - Ф.1075. - Оп.1. - Спр.59. - Арк.3.

¹⁷ Мазепа І. Назв. праця. - С.440.

¹⁸ ЦДАВО України. - Ф.1113. - Оп.2. - Спр.118. - Арк.15.

¹⁹ Центральний державний історичний архів України (ЦДІАУ) у Львові. - Ф.581. - Оп.1. - Спр.41. - Арк.2.

²⁰ Тютюнник Ю. Назв. праця. - С.34.

²¹ Там само.

²² Мазепа І. Там само. - С.441

²³ Миколаєнко І. Світлій пам'яті командарма (у 15-ту річницю смерті) // Дороговаз. - 1967. - Ч.16. - С.4 - 5.

²⁴ Петлюра С. Статті, листи, документи. - С.340.

²⁵ Там само. - С.343.

²⁶ Срібняк І. Назв. праця. - С.20 - 21.

²⁷ Петлюра С. Статті, листи, документи. - С.313 - 314.

²⁸ Мазепа І. Назв. праця. - С.445.

²⁹ Петлюра С. Статті, листи, документи. - С.412.

³⁰ Карпус З. Жессы і internowani rosyjscy i ukraїнscy na terenie Polski w latach 1918 - 1924. - С.149.

³¹ ЦДАВО України. - Ф.3172. - Оп.3. - Спр.13. - Арк.20.

³² Там само. - Ф.1429. - Оп.2. - Спр.110. - Арк.5.

³³ Там само. - Ф.1075. - Оп.2. - Спр.463. - Арк.59.

³⁴ Там само. - Ф.1075. - Оп.2. - Спр.469. - Арк.8.

³⁵ Bruzki J. Petlurowscy. Centrum Panstwowe Ukraїнskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919 -

1924). - Кракув, 2000. - С.248.

³⁶ ЦДАВО України. - Ф.3656. - Оп.1. - Спр.30. - Арк.29 - 29зв.

³⁷ Там само. - Арк.34.

³⁸ Там само. - Ф.1075. - Оп.2. - Спр.557. - Арк.148.

³⁹ Тютюнник Ю. Назв. праця. - С.74.

⁴⁰ Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). - Ф.6215. - Оп.1. - Д.24. - Л.4. Автор висловлює щирю вдячність київській дослідниці Т.Вронській за наданий документ.

⁴¹ ЦДАВО України. - Ф.2439. - Оп.1. - Спр.72. - Арк.49 - 49 зв.

⁴² Там само. - Ф.4007. - Оп. 1. - Спр. 23. - Арк. 56 - 56 зв.

⁴³ Там само. - Ф.1078. - Оп. 2. - Спр. 206. - Арк. 93 зв - 94.

⁴⁴ Петлюра С. Статті, листи, документи. - Т.II. - С.517 - 518.

⁴⁵ Dokumenty I materialy do historii stosunkow polsko-radzieckih. - Т.4. Kwiecien 1921 - may 1926. - Warszawa, 1965. - S.482.

⁴⁶ ЦДІАУ у Львові. - Ф.581. - Оп.1. - Спр.33. - Арк.16.

The article highlights one of the scantily explored pages of Ukrainian National Republic's history, concerned with the struggle of UNR's public administration headed by S. Petliura against the attempts of the General Army Headquarters to establish stratocracy in 1920 - 1921.

* Поліщук Володимир Васильович - канд. іст. наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського Національної Академії наук України.

** Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. - 2003. - № 2.